

Régészeti-geológiai megfigyelések a Szent Rókus-templomban

A régészeti feltárásokra és az épület egyes részleteinek bontása során a megfigyelésekre zömmel 2010 júliusában került sor azzal a céllal, hogy a tudományos kutatás eredménye közvetlenül segítse a helyreállítást.¹ A szentesi Koszta József múzeum és a Szent Rókus-templom felújítását finanszírozó Csongrád Városi Önkormányzat között már 2009-től folytak egyeztetések a régészeti-műemléki munkák nagyságáról, a különféle tudományos kutatási módszerek alkalmazhatóságáról. Eredetileg szeretttük volna a templom belsejét csaknem teljesen feltárni, és az épületet övező területet is szondázni, mert kerestük a választ arra, mekkora kiterjedésű és milyen korú a templom körüli temető; található-e körülötte valamilyen árok vagy kerítés; milyen időrendi és térbeli viszonyban van egymással a temető és a templom? Van-e épített előzménye a Szent Rókus téren az egyházi épületnek, hogyan hasznosították a belsővárosiak a középkor évszázadaiban a vizsgálat alá vont területet? Van-e alapja az itt élők tudatába befészkelte gondolatnak, miszerint az alapozás szintjén középkori vagy törökkori előzménye van az épületnek? Végül pénz- és időhiány miatt csak minimális megelőző kutatásra volt lehetőség. Ezt követően fokozott ütemben haladt az építkezés.

A végeredmény a felújított épület vonatkozásában szemet gyönyörködtető lett. A Koszta József Múzeumban később rögzítettük a régészeti-műemléki kutatás adatait, majd az elvégzett szűk körű kutatási eredményeket a csongrádi lakosok elé tártuk.

A város középkori egyházi és világi épületeire vonatkozó írott források – jellegükből adódóan és ritka kivétellel – a szűkebb terület középkori és kora újkori hétköznapijairól keveset beszélnek. Véletlenszerű lehet a késő középkori adatok előkerülése: az egyházi irattárakra, egyes nemesi családok hagyatékára, valamint a külföldi levéltárakban fennmaradt szórványos dokumentumokra gondolhatunk, hiszen a füleki vár 1682-es ostromakor Csongrád vármegye addig összegyűjtött iratai megsemmisültek. Ha nem vigyázunk a tárgyi források összefüggéseit őrző régészeti lelőhelyekre, vagy nem tárjuk fel azokat a szükséges mértékig, nem lesz lehetőségünk a gazdag múlt tudományos igényű megrajzolására.

A szentesi Koszta József Múzeum által végzett munkák részben a templomfelújítás kivitelezését megelőzően, részben azzal párhuzamosan folytak. Csupán keskeny kutatóárkokkal szondáztuk a templom belsejét és kívülről az alapozását.²

Szondázó feltárás a templom belsejében.

A főbb rétegtani egységek

A régészeti kutatás során a templom belsejét – a hosszanti középtengelyben tanúfalak meghagyásával – négy darab kutatóárok, a déli kapu előtti belső teret a középtengelyre merőlegesen egy da-

rab kutatóárok tárta fel. A szószék előtti felületet egy másik, a templom tengelyével párhuzamos kutatóárok vizsgálta. A hajóban lévő „H” kutatóárkot³ – a pontosabb újkori rétegtani megfi-

gyelések és az építéstörténet jobb rekonstruálása érdekében – szintkövetéses finom kézi bontással mélyítettük le. A kutatóárokra jelentősebb mértékben két ízben bontottunk rá: a szentélyben a téglakeretes temetkezések feltárásáért, valamint a déli kapu előtt a rétegtani viszonyok vizsgálata érdekében.

Ha a Szent Rókus-templomban megismert földrétegeket alulról felfelé követjük nyomon, a templom belsejében legalul a sárga altalajt 81,87 és 82,35 mB⁴ szint között találjuk. A szentélytől a toronyig kissé hullámzóan 12–35 centimétert emelkedett az altalaj felszíne, a karzat alatt az összetétele is megváltozott: itt a sárga agyag altalaj okkersárga színű lett, és löszössé vált. Összességében erre a jellegzetesen sárga színű, bolygatatlan altalajra ült rá a templom és a torony alapteste.

Az érintetlen sárga altalaj fölött 0–150 cm vastag fekete mocsári, öntési talajréteg, szemrevétele-

zéssel tömör, fekete föld húzódot⁵, mely gyakran homogénnek látszódott, ugyanakkor a templom teljes területén nagyon keménynek tűnt.⁶

A déli bejárat táján ebben a feketés földrétegben gyéren téglatörmelék mutatkozott, és biztosan erősen döngölt volt. Az „E” kutatóárok és a „G” rábontás földfalaiban pedig függőleges repedések bontották meg az egyneműséget.

A templom egykori déli kapujának belső oldalán a fekete öntési talajréteget tehát bolygatás érte a végleges tömörítés előtt. A templom közepén és attól délnyugatra, a torony irányában több, a sárga altalajig hatoló, egykor beásott gödör, cölöp, árok törte át a fekete földréteget. A megfigyelt beásások üregeit és tereit elpusztult településekre jellemző humuszos, kerámiadarabokkal és korrodált fémtöredékekkel kevert, tömörödött föld töltötte ki.

A 82,71–82,95 mB szint között megfigyelt planírozásszerű földréteg alapvetően feketésbarna

árnyalatú, humusszal kevert iszapos föld volt. Ebben a rétegben, és e fölött, keményre letaposott, illetve tömörített szintek alakultak ki: egy részük a templomban különböző korú járósintek, valamint építési munkafelületek, burkolathoz aljzat-tömörítések maradványai lehetnek. A letaposott szinteket kis felületen tudtuk megfigyelni vagy követni, így azok kiterjedtségéről, pontos elhelyezési idejéről – jól korhatározható leletek hiányában – semmi közelebbit nem mondhatunk. A járósinteken gyéren kerámia és fémtárgyak töredékei, faszénmaradványok különültek el, ez utóbbiak konkrét származási helyéről nem tudunk semmit.

Planírozott és tömörített földréteg alakult ki 82,50–83,15 mB között, amely csak a templom belsejében volt megfigyelhető, és a belekeveredett koporsómaradványoktól, a faszéntól és az égett földfelületek törmelékétől barna vagy barnászörös színű lett. Ez a kevert föld valószínűleg a templom környékéről, pontosabban azonban meg nem határozható helyről származhatott, és a járófelület kialakítása előtti feltöltésül szolgált. A barna réteg fölött ismét nagyon kemény, dön-

gölt, humuszos mocsári talajból kikeményedett járósintek figyelhetők meg. Ezek a járósintek azonban a templom körül is több helyen azonosíthatók voltak.

A templomon belül 82,84–83,49 mB között, körülbelül 0–55 cm vastagságban letaposott rétegek, köztük hajópalló párnafáinak maradványai rögzültek. Ezek már összefüggésbe hozhatók a Szent Rókus-templom átépítésével, illetve átalakításaival, felújításaival. A különféle jelenkori vékony, planírozott feltöltési, fekete morzsás humusz vagy silt rétegek az egyházi épület legújabb felújításaihoz tartoznak, gyakran a külső alapkutató-árkokban is megtalálhatók. A régibb járólapos belső felülethez kívülről a déli kapu téglaküszöbe kapcsolódik. Ezen a ponton szintén összeköthetjük a belső és a külső szinteket.⁷

A lourdes-i barlang alatti járólapos szint a déli kapu küszöbkövével van egy szintben (83,53–83,63 mB). Ez azt jelenti, hogy a templom körüli külső járósint a 20. századig legalább egy lépcső magassággal alacsonyabb volt, mint a belső járósint.

A templom alapja és lábazata

A templom alapozása – mint ahogyan azt korábban már említettük – a sárga altalajon történt⁸, az alapárok mindenütt áttörte a szerves anyagokkal telített humuszos öntési talajt, akár in situ, akár kevert és tömörített/döngölt volt.

Az alaptest viszonylag kicsi; az építési járószinthez képest körülbelül egy méter mélyen, stabilan a fagyhatár alatt futott az alsó síkja, és alig egy méter széles volt. Ahol a sárga altalaj mélyebb volt, ott értelemszerűen magasabbra falazták, hogy a lábázat megépítése nagyjából azonos szintről indulhasson. Építőanyaga zömmel bontott, kisebb-nagyobb faragott vagy tört mészkőtömbből⁹ és változatos bontott, vagy égetett új téglából áll. A templom alapozásában többségben voltak a kézzel vetett téglák. Az alapozásra jellemző, hogy az alsó sorban és a sarkoknál na-

gyobb, szabályosabb köveket, olykor kvádereket használtak, majd az eltérő méretű kövek között a kiegyenlítést és a kötést téglák és falazó habarcs segítségével biztosították. Az alaptestben körülbelül két méterenként megszakítások voltak oly módon, hogy a téglákat a két méteres szakaszok végén és kezdetén nem rakták kötésbe. Hasonlóan jártak el a lábázatban is, de az alap és a lábázat két méteres tömbhatárai többnyire nem estek egybe. Az épület mozgása így kevesebb kárt okozhatott a falakban és a földében, és viszonylag rugalmasan közvetítette az alapozás az erőhatásokat a talaj felé. A kövek egyértelműen, de a téglák jelentős része is bontott, másodlagosan felhasznált, gyakran töredékes volt, származási helyüket nem tudtuk beazonosítani. Az alapozás habarcsa sárgásszürke színű, kemény, magas mésztartalmú;

középkori építőmesteri hagyományokat követ, de nem középkori. Az alapárookban „úsztatottan” falaztak, de az általánoshoz képest szűkebben használták a tartós, kemény habarcsot.

A szintezési adatokat értékelve azt tapasztaltuk, hogy a templom alapozásának alsó síkján 33 centiméter különbség mutatkozott az északi és déli oldal között. Ebből az alaptest felső síkjáig 20 centimétert „ledolgoztak”. A lábazat felső síkján viszont már csak 12 centiméter volt a két oldal között különbség; ezt a falazat párkányáig kellett az építőknek kiegyenlíteniük.¹⁰ Érdekesség az is, hogy a hajó északi oldalán a lábazatot és a falazatot az alaptest külső, míg a déli oldalon a belső szélére terhelték.

A sekrestye alapozása 82,49 mB szinten fut, ami azt jelenti, hogy az alaptest – figyelembe véve a külső építési járószintet – kb. 60 centiméteres, nem éri el a fagyhatárt, alapozó habarcsa szilárd. Úgy tűnik, a templom alapjához hasonlóan a sek-

restyéé is kiválóan hordta az épületrész tömegét, jól adta át a terhet a talajnak. Mivel ez az alaptest tömörített, fekete mocsári altalajon nyugszik, erősen védeni kell a víztől. A sekrestye és a templom hajójának alapteste szemrevételezés alapján nagyon hasonló.

A tornyot – az írott források szerint – több mint száz évvel a templom építését követően fejezték be. Alapozásának összehatása hasonlít a temploméhoz, de lényegesen kevesebb benne a másodlagosan felhasznált kő, viszont az itteni kövek is a templom alapjában és lábazatában megfigyeltekhez hasonlítanak. A torony építése során az alapárookban kötésbe rakták a modern, mérettartó téglákat. Az épületrész alapozásában újra felhasznált bontott téglá alig volt. A habarcs csak a hézagokat töltötte ki; ez sárgás, magas homoktartalmú, puha, könnyen morzsolható volt, meg sem közelíti a templomi alapozó habarcs szilárdságát.

A vakolatról és a festésekről

A templom belsejében az erős alapvakolat – beleértve a tornyot is – sok, olykor nagyobb mérszöglet tartalmazó, szürkésfehér színű, szilárdra dermedő mészhabarcsból készült. A szentély és a hajó

belső lábazatában +60 centiméterig helyenként cementes javítás volt észlelhető. A felújítási munkák következtében kicsiny felületre korlátozott megfigyeléseink tehát csak a 19. századtól folyt belső felújítások egy részére vetnek némi fényt.

A templom belsejében a 19. és a 20. században történt festések részben enyves festékekkel, részben enyves aládolgozással, olajfestékekkel készültek. A toronyban – részben a hajóban és a szentélyben, a falak alsóbb régióiban – a festések részleges levakarása után meszelésnyomok is előfordultak. Az erősen részleges megfigyelések során a finom festékrétegek elválasztása nem mondható sikeresnek, ez köszönhető az egykori festések korabeli felület-előkészítő munkáinak is. Egyik kutatásunkban sem kaptunk teljesként értelmezhető

rétegrendet. A rögzített festékrétegek alapján a következő mozzanatok villanthatók fel.

Az oltárok talapzatainak, a szentély- és a hajó falai alsó részének belső kifestése nem egyidőben és nem azonos módon készült. A jelenlegi főoltár talapzatának beépítése előtt már színes, enyves festésű volt a templom belseje, +120/130 centiméter táján vörös sávval választották el a lábazatot és a falat. Az előbbi türkiz (szentély), szürkés (hajó) árnyalatú lehetett. Belül az ablakokat és az ajtókat körülbelül öt centiméter széles vörös keretessel hangsúlyozták, a falazat felső része pedig egymás után többször sárgás színezést kapott. A festések alól ma is átsejtlő, sötétbarna, álló kereszteteket is ekkor festhettek fel. Ugyanebben az időben a külső homlokzat is sárgás árnyalatot kapott,

és a déli kapu külső keretét a szabadban élénk vörös szín hangsúlyozta.

A főoltár és az új padok beépítése után olajos, színes festés történt; 150/155 centiméterre emelték a rozsdabarna lábazati festést, s ugyanilyenre színezték az oltárok lábazatát is. A lábazatot és feltehetően az ugyanebben az időben átszínezett falazatot továbbra is vörös csík választotta el, de ugyanilyen sáv hangsúlyozta az oltártalapatokat körvonalait is.¹¹

A hajó boltozatát 1947-ben átalakították; a fal márványos kifestést, kívül az épület jellegzetes barokk sárga színt kapott. A belsőben később a lábazati festés tündő színű megújításával már csak a külső homlokzat változott, ahol ismét a fehér szín, a meszelés vált uralkodóvá.

Vizsgálódás a templomon kívül

Az egyházi épület külső környezetében elegendő volt nyolc darab – az 5–7. esetében kibővített – alapot kutató árkot készíteni, és a megfigyelt jelenségeket dokumentálni. A lábazatban található köveket beszámoltuk, érzékelhető méreteiket rögzítettük és valamennyiből mintát vettünk. Panoráma és részlet-fényképfelvételt, valamint rajzokat is készítettünk róluk.

A templom hajójának és szentélyének lábazati külső falszövetéből vett habarcsminták szemrevételezéssel megfeleltek a templom alapozása habarcsának. Az építési mód és a felhasznált téglák, kő, habarcs anyagok is hasonlítanak. Kívülről eltérő kissé a szentély lábazata, mely jobbra téglából rakott, és csak elvétve fordul benne elő kő.

A hajó külső, déli oldalán a lábazatba beépített 102 darab kő közül csak három volt faragott: az 50; 52; 98. Az itt előforduló összes kő között az édesvízi mészkövek, hétköznapi nevükön a réti mészkövek voltak jellemzőek. A belső oldalon a

déli falban, a hajót és a szentélyt elválasztó diadalívtól kelet felé, 90 és 200 centiméter között modern téglával kifalazott ajtónyílásszerű felület látható, ennek megfelelőjét a külső falszövetben is érzékeltük.

A szentély keleti falában, a külső oldalon a vakolat alatt egy téglasor szélességben ablak elfalazásának nyoma látható. Vele szemben a falazat belső oldalán, a főoltár mögött egy 90 centiméter széles, a külső oldal felé erősen rézsűsen keskenyedő, a templom többi ablakától 50 centiméterrel alacsonyabb, 12–13 centiméterrel szélesebb, gótikus jellegű ablaknyílás látható. A kifelé rézsűsen szűkülő ablak belső oldalait zöldes okker színűre festették, belső szélét öt centiméter széles vörös keret, rézsűs könyöklőjét vörös festés hangsúlyozza. A korábbi ablakok keskenyítése és nyújtása, azaz átalakítása magyarázza, hogy az ablaknyílások és a falazat tagozatai a szentély külső oldalán nincsenek összhangban.

A temetkezések

A templomon belül több temetkezési forma került elő. A szentély délkeleti részében, a közp-tengelytől a sekrestye felé elkészült egy eredetileg 110x240 centiméteresre épített, gerendákkal és pallóval fedett téglakeretes sír. Ezt úgy alakították ki, hogy a 110x240 centiméteres oldalú, derékszögű, téglalap alaprajzú aknát – melynek hosszanti fala a templom hossz-tengelyébe esett – kijelölték, majd kb. 140 centiméter mélységig kiszedték belőle a földet. A függőleges oldalfalak mentén alulról fölfelé haladva, erősen homokos, habarcsos kötőanyaggal, kötésbe rakott, 15x6x29–30 centiméteres téglákból, egy téglaszélességben kifalazták az aknát.¹² Ide helyezték el trapéz átmetszetű, robosztus, rézfejú szegekkel kivert fa koporsóban az elhunytat. Az aknát a szentély padozata síkjában a téglafalakban kihagyott fészkekbe helyezett gerendákkal és az ezekre helyezett pallókkal fedték le. Később a téglakeretes sírt duplájára növelték oly módon, hogy a meglévő akna északnyugati, sekrestye felé eső fala mellé leástak egy másik, 110x240 centiméteres aknát, lebontották az eredeti téglakeretes sír nyugati falát, majd meszes, habarcsos bontott, futóba rakott¹³, nagyméretű téglákból kifalazták a keletkezett aknarészt. Ezzel a bővítéssel 220x240 centiméteresre növelték a téglával bélelt sírt. Az először kialakított síraknában, majd később a fiatalabb aknarészben is a koporsóra földet hánytak, mely 60–80 centiméter vastagságúra ülepedett az

idők során. A duplájára növelt aknát a rövidebb oldalával párhuzamosan fedték 20x20 centiméteres oldalú, négyzetes átmetszetű gerendákkal, és azokra merőlegesen elhelyezett pallókkal. Végül a faszerkezet elkorhadt, belezuhant a síraknába, ezért azt teljesen feltöltötték földdel. Ezt követte a talaj tömörítése, majd a szentély megkapta a mai padlóburkolatát.

Hasonló sírípítmény bontakozott ki a hajó északnyugati negyedében, a szentélyben építettel szemben, csak itt a téglakeret helyett pallóval bélelt „sírakmrára” következettünk. Az itteni összezsúfolt és részben egymásra helyezett gyermek és felnőtt koporsók (14–18. sírok) szintén rézfejú szegekkel voltak kiverve. Valamennyi koporsó tájolása megfelelt a templom tengelyének.

A kiemelt sírhelyeken kívül találtunk még három, a templom tájolásával egyező (É-D: 50°) sorosan elhelyezkedő sírt, mindegyik – a temetkezések beásásával áttört talajrétegek alapján – a 19. vagy a 20. századhoz köthetők (7; 11. sírok).

A templomon kívül az egyházi épület tengelyéhez igazodó, soros jellegű temető sírjainak foltját találtuk, továbbá egy, a szentély északkeleti zárófala alapozását áttörő, a templom hossz-tengelyével azonos irányítású koporsós aknasírt, melyet az alapban úgy zártak el, mint a keresztről levett Krisztus barlangba helyezett testét (sziklával elzárt bejárat). Feltárására a talajvíz feltörése miatt nem volt mód.

Település – temető – templom

A templom közepén feltárt gödör betöltéséből mázas és máztalan, vörösre valamint fehérre égett agyagból készített edények apró töredékei jöttek napvilágra. Közülük kiemelkedik egy fehér színűre égett agyagból korongozott, sárgásbarna-zöld ólom mázas táltöredék. A lapos fenekű, rámás peremű öblös tálon a díszítést a bekarcolással elválasztott sárgásbarna és zöld mázszínűk váltakozása adja. A tál az ún. metélt mázas¹⁴ díszű edé-

nyek rokona. Hasonló töredékek tálból, korsóból Hódmezővásárhelyről az ótemplomi feltárásból és a Bocskai utcai ház északi blokkjából ismeretek.¹⁵ A vásárhelyi leletek alapján a templomhajó padozata alatt feltárt verem anyagát feltételelesen a 17. század második felére, végére keltezzük.

A szintkövetéses módszerrel feltárt „H” szelvényben a járószintekről és a járószintek közötti talajegyenetésből származó leletek a 16–18. szá-

zad elejére keltezhetőek. A templom alatti területet a kora újkorban, a 18. század elejéig települési területként használták.

A templombelsőben végzett régészeti szondázás azt bizonyította, hogy az épület falai által közrefogott területen jelentős méretű, szilárd építőanyagú, akár lebontott másik építménnyel nem számolhatunk.

Az egykori település maradványai és a sírok a feltárási területünkön nem kerültek kapcsolatba, így a település és a temető viszonya – az ásatás alapján – nem adható meg. A templomban talált, a templom tengelyéhez igazodó, sorba rendezett sírok áttörtek 18. századi és valószínűleg 19. századi szinteket is, tehát még ebben az időben is történtek itt temetkezések.

A méret és elhelyezkedés alapján kitüntetett helyzetű sírépítmények (templomi kripták, „sírkamrák”) temetkezéseinek korhatározásához kevés támpontunk van. A koporsót díszítő rézfejű szegek, vagy a halotti leplet szegélyező réz textil-díszek, a kovácsoltvas szegek nem képeznek köze-

lebbi korhatározó értéket; a 17–19. században általánosan használták őket. Mivel a sírépítmények igazodtak a templom tengelyéhez és egymáshoz, ezért valószínűleg a 18–19. századra datálhatók. A hosszabb ideig, több generáción át történő használatukat pedig a hajó sírkamrájában az egymásra temetkezések bizonyítják. Ugyanakkor a közösség konkrét tagjaihoz nem tudjuk a temetkezéseket kötni. Különleges helyzetben a szentélyben megépített téglakeretes sírok lehetettek: az apszisban való elhelyezés, a téglakeretes kriptá megépítése, bővítése okán, továbbá azért is, mert itt nincs egymásra temetkezés, hanem személyre szabottan készültek el az örök nyughelyek.¹⁶

Biztosan a templom felépítése után keletkezett a szentély külső oldalán az északkeleti záró fal alapján kialakított sírbolt. Már a sír elhelyezése is különleges: megoldásában pedig azzal, hogy a boltozat készítése során az alapozásból kivésett kövekkel a temetési szertartás végén „eltorlaszolták a sírt” liturgikus üzenetet is megfogalmaztak – az eltemetett úgy foglalta el végső nyughelyét,

mint Krisztus a sziklasírban. A feltörő talajvíz miatt ezt a temetkezést sem tudtuk feltárni, így személyhez és közelebbi korhoz legfeljebb feltételesen köthető.

Az 1754. évi egyházlátogatási jegyzőkönyvben az szerepel, hogy Csongrádon a katolikusoknak két temetője van, az egyik a mai Szent Rókus-templom körüli temető volt.¹⁷

„... helységen kívül alkalmas helyen új temetők legyenek ...”

A templom körüli temetők a 17–18. század folyamán végleg beteltek, az egymásra temetkezések és a sírbolygatások komoly fertőzésveszélyt jelentettek a lakosság számára. A temetkezési gondok felszámolására a Királyi kancellária egy 1775. július 10-én kelt leiratban felszólította a Helytartótanácsot egy országos rendelet elkészítésére. A két évig tartó előmunkálatok után 1777. szeptember 2-án adta ki a Helytartótanács a rendeletet, amely kimondja, hogy

a továbbiakban tilos a templomban és kertjében temetkezni, helyette a települések szélén kell új temetőt nyitni. A központi rendeletet egyházi és helyi rendeletek kiadásával igyekeztek végrehajtani. Pest-Pilis-Solt vármegye vezetése például 1780-ban adott ki egy körrendeletet, amelyben megtiltották a Duna–Tisza közén a cintermekbe történő további temetkezést, egyben felszólították a helyi egyházi vezetőket, hogy jelöljék ki az új temetők helyét.¹⁸ A temetők kiköltöztetése – a folyamatos

népességnövekedés és a cintermekben fellépő helyhiány miatt – a városokban gyorsabban ment végbe, mint a kisebb településeken. A könnyebben elérhető és ezáltal ellenőrizhető alföldi településeken szintén hamarabb végrehajtották a központi rendelkezés utasításait, mint az eldugottabb falvakban. A 19. század első felében már általánosnak volt tekinthető a temetők településen kívüli elhelyezkedése.

Valószínűleg az 1777. évi helytartótanácsi rendelettel is összefüggött, hogy a Nagyboldogasszony-templom melletti Szent Rókus, Szent Sebestyén és Szent Rozália tiszteletére emelt temetői kápolnát 1784-ben lebontották, és ugyanebben az évben – egy renoválás után – a belsővárosi templomban a hitéletet megerősítették. Feltételezhető, hogy 1784 után a mai Szent Rókus-templomban és környezetében tömegesen nem temetkeztek, bár kivételekkel csaknem minden egyház körében találkozhatunk.¹⁹

A Szent Rókus-templom építése

Áttekintve napjainktól visszafelé haladva a templom fizikai azonosításának és írott adatainak sorát, az egyházi épület felépítésének és a nagyobb felújításoknak a körülményei nem teljes körűen tisztá-

zottak. A csekély hatókörű régészeti feltárás eredményei nem oldhatják meg ezeket a problémákat.

A templom tájolása körülbelül 30°-kal tér el észak felé a keleti iránytól. Ez az irányítás nem

szokatlan, de nem is általános. A középkori templomépítési gyakorlatban a szentély csaknem pontosan keletre történő irányításától általában akkor szoktak eltérni, ha valamilyen fizikai adottság (korábban keletkezett és felhasználható alap/fal, vagy meglévő út, épület, birtokhatár, stb.) erre kényszeríti az építőket. A tájolás meghatározásában szerepet játszhat a védőszent is, vagy a megfigyelésen alapuló „keletelés”, azaz a helyi napjárásból adódó tapasztalat. A 18. századtól pedig egyre kevésbé ragaszkodnak az építetők a templomok kelet-nyugati hossz tengely mentén való kialakításához.

A templom szentélye a nyolcszög öt oldalával záródik és ma már lapos ívű diadalívvel kapcsolódik a téglalap alaprajzú hajóhoz. Az alaprajz lényegében középkorias, de külső rámpillérek és belső pillérek, fél oszlopok nem kapcsolódtak már az alapozáskor sem az épülethez, ami arra utal, hogy a templomot eredetileg is sík földemmel fedhették. A szentély alapozásában és felmenő falaiban mutatkozik egy kis aszimmetria az északi és a déli oldal között, de ez magyarázható mérési, kitűzési pontatlansággal, valamint az építés során megváltoztatott méretű téglák használatával. Ugyancsak középkorias, de nem középkori

a templom építése során használt, magas mésztartalmú, nagy szilárdságú falazó habarcs.

A templom méretezése, alapjának kitűzése, az alapárok lemélyítése és az alapozás inkább jó építőmesteri tapasztalatok irányába, mint gondos tervezői utasítások felé mutat: hiszen az alapozási sík az északi és a déli oldal között erősen eltért, olyannyira, hogy annak kiegyenlítésére csak a falkorona, a párkány kialakítása során kerülhetett sor.

A templom alapozása és lábazata valamint falazata – amennyire a lepetyogó vakolattól azt látni lehetett – technikai kivitelében eltér egymástól. Az alapban és a lábazatban bontott építőanyagot használtak fel. Ezek pontos származási helyét nem tudjuk, de Árpád-kori pelyvás soványítású téglák és talán kövek mellett középkori és kora újkori bontott anyagokat is felhasználtak.²⁰ Valószínűleg sokan dolgoztak az alapozáskor, és úgy tűnik, hogy a folyamatosan szállított vegyes építőanyagot egy csapat az északi, egy másik a déli oldalon párhuzamosan dolgozta be. Ezzel lenne magyarázható az alapozás felső síkján a két oldal között mutatkozó, 30 centimétert meghaladó szintkülönbség. A templom falszövege viszont jó minőségű, kézzel vetett, nagyméretű téglából ké-

szült, a lábazattól felfele a falazás már nagy gondossággal történt.

A templom építésére vonatkozó régészeti megfigyelések Széplaky János, Károlyi Sándor Csongrád-Vásárhelyi uradalmi tisztartójának

állításait látszanak igazolni.²¹ Az eddigi régészeti adatok nem támasztják alá azt a feltevést, hogy közvetlenül a Szent Rókus-templom helyén korábbi, középkori eredetű templom, vagy törökök által emelt építmény állt volna.²²

Geológiai vizsgálat a templom legfontosabb építőkövein

A 18. században épült Szent Rókus-templom régészeti feltárása során előkerült, zömmel másodlagos helyzetben lévő²³ építő kőanyag geológiai-petrográfiai vizsgálata, a korábbi vizsgálati eredmények és irodalmak áttekintése után megállapítható, hogy e templom építéséhez az adott időszakban más településeken is alkalmazott kőzeteket használták fel, és ezek nagy valószínűséggel magyarországi előfordulásokból származnak.

A 364 darabból álló kőanyag vizsgálata során mindössze három kőzettípust lehetett elkülöníteni, melyek a következők: tavi dolomitos mészkő, durva, ooidos mészkő és travertínó. A kőzetmintákon csak makroszkópos, kézi nagyítóval történő vizsgálatra volt lehetőség.

A vizsgálati kőanyagból 288 darabot *tavi dolomitos mészkőnek* határoztunk meg. A réti mészkőnek vagy „darázkőnek” is nevezett kőzet földtani kifejlődése és felhasználási területe szinte egybeesik, amely a kőzetkeletkezés körülményeivel van összefüggésben.²⁴ A kőzet nagy tömegben az Alföld Duna–Tisza közti homokhátságán fordul elő, annak teljesen egyedi és különleges építőköve. A kemény, de sok esetben porózus, néhol erősen likacsos szerkezetű, finomszemű kőzetminták színe szürke, világosszürke, de gyakori a sárgásbarna és sárgásszürke másodlagos limonitos színezés.²⁵ Több mintában ősmaradványokat, csigák és kagylók töredékeit vagy kőbeleit is láthatjuk.²⁶

A tavi dolomitos mészkő a termőtalaj alatt körülbelül egy méter mélyen vékony padokat alkot, ezért más kőzet hiányában ezt használták fel a korai építkezések alkalmával. Bányászata egyes feltételezések szerint az avar kortól, bizonyítottan az Árpád-kortól ismert.²⁷ A kőbányák az egykori településektől alig néhány kilométerre találhatók,

helyükre az egykori földrajzi nevek utalnak (például Kővágó, Kőtörés stb).²⁸

A jól megmunkálható, már a helyszínen kifaragott kvádereket a korai települések épületeinek alapjaiba helyezve, vagy felmenő falakba rakva a 11. századtól felhasználták. A Duna–Tisza közéről folyóvízen vagy tengelyen, vagyis székereken tudták a kőzetet szállítani. Ilyen kőzetet találtak pl. Bokros-Kiskőhalom (Csongrád)²⁹, Csengele, a szegedi Szent György és Szent Erzsébet-templomok alapjaiba helyezve³⁰, Szermonostor és plébániatemplom³¹, Ellésmonostor³², Csomorkány³³, Fábiansebestyén, Szent Erzsébet-templom (Szeged) és Szentes-Kaján³⁴ építőanyag mintái között.

A csongrádi Szent Rókus-templom építőkövei közül hatvanöt darab a *durva, ooidos mészkő*³⁵ csoportját alkotja. A durva mészkő jó megmunkálhatósága, könnyű faraghatósága miatt már az ókortól kedvelt építő- és díszítőkö volt. A miocén korban keletkezett, tengeri eredetű, sárgásfehér-fehér színű porózus kőzet számtalan típusa ismert, amelyek közül a legelterjedtebb az ooidos mészkő. A kőzet legklasszikusabb lelőhelye a Budapesttől húsz kilométerre nyugatra található sóskúti bánya. A budai kőfejtők anyaga már a középkortól kezdve kedvelt díszítő- és építőköként szolgált szerte az országban³⁶, de később fővárosi műemlékekben is megtaláljuk.³⁷

A vizsgált minták anyaga megegyezik több dél-alföldi régészeti feltárásból származó kőanyag vizsgálati eredményével. Ilyen például Ellésmonostor³⁸, alsóvárosi templom (Szeged)³⁹, Szermonostor⁴⁰, Szentbenedek, Megyer, Sarkadkeresztúr, Ópusztaszer, Szegvár-Sáp, Bokros-Kiskőhalom (Csongrád), Szentes-Kaján, Fábian-

sebestyén, Szent Erzsébet templom (Szeged) és Gerlamonostor.⁴¹

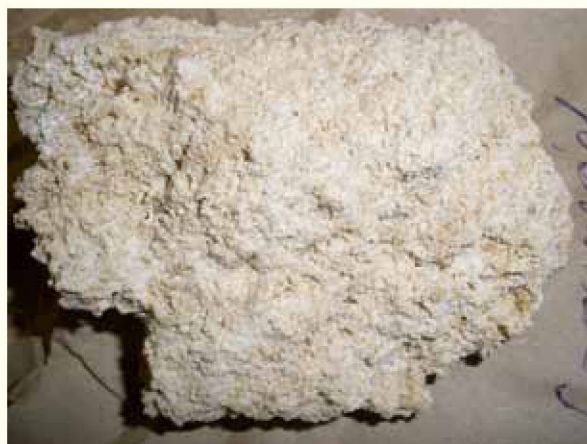
Az édesvízi mészkőnek is nevezett *travertínó* kőzettípusból tizenegy darabot azonosítottunk a Szent Rókus-templom falában.

Hazánk legnagyobb kiterjedésű travertínó előfordulása a Dunántúl északkeleti részén található⁴², ahol a kőzet képződése a törésvonalak mentén feltörő langyos forrásokhoz és az azok körül kialakuló kisebb medencékhez, tavakhoz köthető.⁴³ A felső-pliocén, pleisztocén korú kőzetminták színe a szürkésfehértől a világossárgáig terjed. A kőzet szerkezete tömött, jól faragható és csiszolható. Makroszkóposan a kőzet képződési körülményeire utaló jellegzetes sávos, néhol sugaras szerkezetet, valamint maximum egy-másfél milliméteres pórusokat lehetett megfigyelni, amelyek egykori növények elpusztult maradványai.

A travertínó alkalmazása színe, nagy szilárdsága és faraghatósága miatt már a római korban jelentős volt. Számos helyen előfordul, nagyon kedvelt építőköanyag. A ma ismert budapesti vagy főváros-környéki előfordulások mellett több kisebb, de már letermelt vagy beépített édesvízi mészkőbánya működött például Dunaalmáson, Süttőn. A középkort követően a hazai travertínó alkalmazásának második virágkora a 18–19. században volt. Újabb fellendülés az II. világháború utáni újjáépítéshez kapcsolódik, amikor is az ooidos, durva mészkő mellett az édesvízi mészkő is különleges díszítőkönek számított.⁴⁴

A korábbi vizsgálatok eredményeivel összehasonlítva a csongrádi Szent Rókus-templom falazatában azonosított minták a Dunántúlról, vagy a Dunán, vagy az egyik legfontosabb kereskedelmi szárazföldi úton (Buda–Szer–Szeged) kerülhettek a területre. Ezt a kőzetet Ellésmonostor⁴⁵, Székkutas⁴⁶, alsóvárosi templom (Szeged)⁴⁷, Szermonostor⁴⁸, Bokros-Kiskőhalom (Csongrád) és Szentes-Kaján⁴⁹ építésénél is felhasználták.

A csongrádi Szent Rókus-templom régészeti kutatása során előkerült 364 darab kőanyag geológiai vizsgálati eredménye hasonlóságot mutat néhány korábbi dél-alföldi régészeti kutatás ilyen

irányú eredményeivel. A fentebb leírt mészkövek bányahelyeinek előfordulása elsősorban a Dunántúlra tehető, és nagy a valószínűsége, hogy az építőanyagokat (travertínó, durva mészkő) költésztakarékosság miatt egyszerre szállították vízi vagy szárazföldi úton az építkezés helyszínére. A

régi mészkövet Szer környékéről vagy a Duna–Tisza közéről szállíthatták. Mivel mikroszkópos vizsgálatokra, valamint pontos és részletes őslénytani meghatározásra nem került sor, a későbbiekben az ilyen jellegű vizsgálatok további fontos információt nyújthatnak.

Jegyzetek

- ¹ A tudományos igényű helyszíni vizsgálatok a templom belsejében és az épület külső környezetében ténylegesen 2010.07.01. és 2010.07.19. között folytak, ezt követően az építési kivitelező munkái lettek a terep; a múzeum már csak megfigyeléseket végezhetett, a kutatómunka nem folytatódhatott. „Csongrád 230. lelőhely (KÖH azonosító: 17574), Szent Rókus tér rk. templom próba- és megelőző feltárásának, falkutatásának dokumentációja.” Ásatásvezető: dr. Béres Mária. KJM RégAd.: 1071-2015. és 1072-2015.
- ² A templomban nyitott kutatóárkok és rábontások kiterjedése az egyházi épület teljes területének 14%-át teszi ki, ami a megtalált, bonyolult régészeti viszonyok között nem lett elégséges az építéstörténet megnyugtató tisztázásához.
- ³ A hosszanti középtengelyben lemélyített kutatóárkok: I.=„A-B”; II.=„C”; III.=„D”; VIII.=„I”, összesen négy darab. A déli kapu előtti belső területen: IV.=„E” kutatóárkok és a VI.=„G” rábontás helyezkedett el. A szószerk előtti felületen az V.=„F” kutatóárkok voltak. A „C” árok délkeleti oldalára merőleges kutatóárkok a VII.=„H”, ezt szintkövetéses finom kézi bontással mélyítettük le.
- ⁴ A tengerszint feletti magasság mérésének alapja általában egy egyezményben rögzített tenger középvízszintje. Magyarországon ennek állandó viszonyítási pontjai a nadapi (Fejér megye) un. szintezési ősjegyek. 1960 körül rendelték el, hogy a kelet-európai szocialista országokban az adriai alapszintről a balti alapszintre kell áttérni, amely 67,47 cm-rel feljebb van, mint a korábban használt adriai alapszint. A földmérésben még ma is általános a Balti-tenger szintjéhez megadott magasságok és mélységek értéke.
- ⁵ Béres 2000. 202.
- ⁶ A fekete, tömör öntési talaj 82,23 és 83,41 mB között található a templom belsejében. Értelemszerűen a sárga altalajig mélyedő beásások alatt (pl. templomalap) 0 cm vastag volt, máshol pedig a beásások mélységétől függően maradt meg. Ez a fekete öntési talajréteg a vizsgált helyszínen természetesen képződött. A szóban forgó talajtípus építkezésre, pontosabban alapozásra csak akkor alkalmas, ha erősen tömörítik, megdöngölik, ezt pedig csak úgy érhető el, ha a tömörítés előtt a felette lévő humuszt időlegesen eltávolítják. A templom építése előtt, ahol egyszer fellazították (pl. gödröt vagy sírt ástak bele) az eredeti talajt – szaknyelven úgy mondjuk megboly-
- gatták –, ott a bolygatás lazább betöltését a fekete öntési talajjal együtt tömöríthették.
- ⁷ A Szent Rókus-templom belsejében a régibb járólapos szint 83,27–29 mB-n húzódik.
- ⁸ Lényegében 81,87–82,22 mB szinten húzódott az alapozás alsó síkja.
- ⁹ A közetanyag vizsgálatát és az eredmények összefoglalását Kelemen Éva végezte.
- ¹⁰ Az északi és a déli oldalon mérve az alapárok alsó síkjainak mélységi adatai 82,97–83,30 mB között szóródnak, a lábazat felső síkján mért szintadatok pedig 84,25–84,37 mB között.
- ¹¹ *Csongrádi Közlöny*, 1896. május 31. III. évf. 22. szám, 3. old. Az adatot Gyöngyössi Orsolyának köszönöm.
- ¹² A falazatban a téglák szabályosan helyezkedtek el, az egyik téglasor álló hézagait a rákövetkező sorban téglák takarta.
- ¹³ A fal hosszának irányában lapjára fektetett, fél téglák szélességű falazat volt, a téglák közt kialakuló függőleges hézagok fél téglák szélességével csúsztak el egymáson.
- ¹⁴ Ez az edénytípus a reneszánsz ízlésvilágában születt. A korongozott tányérok, tálak, korsók, kancsók bőrkemény anyagába éles szerszámmal az edényeken körbefutó vonalakat, vagy formába rendezett geometrikus díszítőmintákat és felületeket képeznek ki. Az edényeket kétszínű mázzal, jellemzően a sárga és a zöld különböző árnyalataival töltik ki. Olykor bepecsételt vagy a felületből kiemelkedő bordás díszítéseket is alkalmaznak. A 15–16. századra szokás keltezni őket, 17–18. századi leletegyüttesekben ritkán fordulnak elő. A Szent Rókus-templomból származó darab – jelenlegi tudásunk szerint – nem régebbi a 17. század második felénél.
- ¹⁵ Lajkó 2015. 71. és 119.
- ¹⁶ Berinkei Márton (1703–1762) csongrádi főesperes és plébános sírja lehet az egyik. Nagy 2008. 8.
- ¹⁷ Nagy 2008. 6.
- ¹⁸ Gezséné 2012. 24–25.
- ¹⁹ Béres 1995. 39. Az olyan esetekben, amikor egy közösség a templom alapítója és építetője, a templomi kriptában való temetkezés joga a gyakorlatban bárkit megillettetett, aki a taksát meg tudta fizetni.
- ²⁰ A téglák típusai: Szentély: 12x3,5x... (nem mérhető) cm; kézzel vetett, jól kiégetett, örölt agyaggal soványított, bordó vagy narancsvörös, faragható, középkori, Szent Rókus-templomnál alapban és a lábazatban is, kis szám-

ban fordul elő. 15x5x... cm; kézzel vetett, jól kiégetett, kevés pelyvával soványított, bordó vagy narancsvörös, faragható, középkori, Szent Rókus-templomnál alaphoz és a lábázatban is, kis számban fordul elő. 24,5x6x... cm; kézzel vetett, jól kiégetett, bordó vagy narancsvörös, faragható, Szent Rókus-templomnál alaphoz és a lábázatban is, a legnagyobb számban beépített. 15–17x7–8x... cm; kézzel vetett, jól kiégetett, bordó vagy narancsvörös, faragható, Szent Rókus-templomnál főként a lábázatban, a legnagyobb számban beépített. Templomhajó: 15x5x... cm; kézzel vetett, jól kiégetett, kevés pelyvával soványított, bordó vagy narancsvörös, faragható, középkori, Szent Rókus-templomnál alaphoz és a lábázatban is, kis számban fordul elő. 15–17x7–8x... cm; kézzel vetett, jól kiégetett, bordó vagy narancsvörös, faragható, Szent Rókus-templomnál alaphoz és a lábázatban is, a legnagyobb számban beépített. Sekrestye: 31x6,5–7,5x... cm; kézzel vetett, jól kiégetett, bordó vagy narancsvörös, faragható, Szent Rókus-templomnál alaphoz és a lábázatban is, a legnagyobb számban beépített. 15x8–8,5x... cm; kézzel vetett, jól kiégetett, bordó vagy narancsvörös, faragható, Szent Rókus-templomnál alaphoz és a lábázatban is, a legnagyobb számban beépített. Torony: 32x16x6 cm; sajtoló, jól kiégetett, szabvány méretű téglák, nem látszik a kézi vetés egyenetlensége. Van köztük vasas és fagyálló is, homokosabb összetétel, Szent Rókus-templomnál alaphoz és a lábázatban is, a legnagyobb számban beépített. Szentély, téglasír: 29–30x15x6 cm; kézzel vetett, jól kiégetett, bordó vagy narancsvörös, faragható, volt egy „C” bélyeges is, a legnagyobb számban beépített.

²¹ MNL OL, P 398, 70874. Bara Júlia és Gyöngyössi Orsolya adata.

²² A feltárások vezetője dr. Béres Mária régész volt, további résztvevők: Szabó Krisztina régész, Orosz Ferenc technikus-rajzoló, Nagy Géza Balázs a történeti adatok fordítója. A leltári és adattári munkát Szabó Éva régész végezte.

²³ Valahová egyszer már beépített, és onnan való kibontás után a Szent Rókus-templom építésében felhasznált kő.

²⁴ A Duna–Tisza közí futóhomokbuckák mélyedéseiben (ún. semlyékben) a nyári aszályok okozta erős párolgás és a növényzet, kisebb részben csigák, kagylók széndioxid-elvonó képessége hatására nagy só-koncentrációjú és erősen lúgos kémhatású víz alakul ki. Ehhez a tóvízhez az őszi csapadékkal hirtelen nagy mennyiségű édesvíz jut, amely csökkenti a sótartalmat, és megemeli a magnézium illetve a kalcium arányát. A folyamat eredményeképpen a vízből magnézium tartalmú mészkő vagy dolomit szap válik ki, amely dolomitá alakul. A magnézium a területen található löszből származik. A karbonátiszap és a kemény kőzet közel 8000 év óta keletkezik, és a benne található fauna-vizsgálatok eredményei alapján megállapítható, hogy a legidősebb üledékek száraz és hideg (tölgy korszak), majd az azt követők nedves és meleg éghajlaton (mogyoró korszak) képződtek. Mucsi 1973; Molnár 1980; Molnár–Szónoky–Kovács 1981; Szónoky 2001; 2002.

- ²⁵ A limonit az oxidásványok közé tartozó egyes vas-oxidok és vas-hidroxidok keverékének elnevezése.
- ²⁶ Korábbi, mikroszkópos vizsgálatok eredményei alapján megállapítható, hogy a kőzet karbonát-tartalma 45–75% között változhat. A kőzet szöveteit alkotó finom szemcsés karbonát 20–60%-ban tartalmazhat kőzettörmeléket (litoklasztokat). A bioklasztokat molluszkák héj (pl. csiga, kagyló) töredékek alkotják, változatos mennyiségben. Például a 88-as mintán *Stagnicola* sp. csigahéj látható, a 67. és a 70-es mintákban *Planorbis* csiga maradványok figyelhetők meg. Szónoky Miklós szíves közlése 2012.
- ²⁷ Szarka (kézirát) 2008.
- ²⁸ A kőzet bányászata az 1970-es években szűnt meg. Napjainkban védett, típusfeltárása Csölyospálos mellett található a Kiskunsági Nemzeti Park területén. Juhász 1982; Sztinkó 1982; Szarka (kézirát) 2008.
- ²⁹ Béres 1985. 109.
- ³⁰ Pávai 2000; Trogmayer–Zombori 1980; Trogmayer 1998; Béres 2000; Horváth 2001.
- ³¹ Szónoky (kézirát) 2002; 2005.
- ³² Iványosi–Szabó (kézirát) 1994; 1998.
- ³³ Kelemen (kézirát) 1999; 2008.
- ³⁴ Kelemen (kézirát) 2010.
- ³⁵ Az ooidos mészkő a miocén időszak szarmata emeletében képződött, s az ún. Tinnyei Mészkő Formációba tartozik. A jól vagy közepesen lekerekített ooidok mérete makroszkóposan 0,2–2 milliméter. Más mikroszkópos vizsgálatok eredményei alapján megállapítható, hogy az ilyen kőzetek szöveteit karbonátos mátrix és a főbb ásványok: kalcit, kisebb mennyiségben kvarc és földpát alkotja. A kalcit az ooidok magjaként jelentkezhet. Török 2008.
- ³⁶ Példaként lásd: Zsámbék, simontornyai vár, Pusztaszer, esztergomi palota, visegrádi palota.
- ³⁷ Példaként lásd: Citadella, Operaház, Mátyás templom.
- ³⁸ Iványosi–Szabó (kézirát) 1994.
- ³⁹ Vizi 1990; Szónoky 2001 (kézirát); 2002; Lukács–Szónoky–Hadnagy 1993.
- ⁴⁰ Szónoky (kézirát) 2005.
- ⁴¹ Kelemen (kézirát) 2010.
- ⁴² Az édesvízi mészkő a pleisztocén időszakban képződött, s az ún. Dunaalmási Mészkő Formációba tartozik.
- ⁴³ Analóg minták mikroszkópos vizsgálatai alapján megállapítható, hogy ez a kőzettípus teljesen mikrokristályos karbonátból (kalcit) áll. Az elpusztult növényi részek visszamaradt üregeiben kristályos kalcitkitöltés tapasztalható. A viszonylag nagy kristályossági fok és a mérsékelt porozitás meleg vizes eredetre utal. A kristályok nagysága: 0,1–0,5 milliméter körüli. Török 2005.
- ⁴⁴ Kertész 1985.
- ⁴⁵ Iványosi–Szabó (kézirát) 1994.
- ⁴⁶ Rózsa (kézirát) 1993.
- ⁴⁷ Vizi 1990; Szónoky 2001.
- ⁴⁸ Szónoky (kézirát) 2005.
- ⁴⁹ Kelemen (kézirát) 2010.